

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ο τίτλος του βιβλίου χρήζει κάποιων διευκρινίσεων. Όλοι δεν ορίζουμε και δεν εκλαμβάνουμε τον «εθνικισμό» με τον ίδιο τρόπο. Άλλοι του αποδίδουν αρνητικές έννοιες, άλλοι θετικές. Κάποτε λέμε «εθνικισμός με την καλή έννοια» ή προτιμούμε τη λέξη «πατριωτισμός» – κάτι σαν συνώνυμο. Ούτε είναι ευδιάκριτα τα όρια του ρατσισμού με τον εθνικισμό – όταν ο όρος χρησιμοποιείται με την κακή έννοια! Ας διευκρινίσω λοιπόν τι θέλω να πω εγώ με τον όρο «αθώς εθνικισμός».

Η εθνική σύλληψη της ιστορίας είναι ένα σχετικά νέο φαινόμενο. Οι παλαιότερες ταυτότητες που συνέβαλαν στη δημιουργία των κοινωνιών και στη συνύπαρξη των ανθρώπων βασιζόνταν σε άλλες έννοιες, π.χ. στη θρησκεία ή στο δόγμα, στον βασιλιά, στον άρχοντα, στο γένος, στη φυλή, στην οικογένεια, στον γεωγραφικό χώρο, δηλαδή στην πόλη, στην περιοχή, στο κράτος, κ.ο.κ. Ο εθνικισμός, όπως και τα εθνικά κράτη, σηματοδοτούν μια νέα αφοσίωση/πίστη (loyalty), μια νέα κοινή συνείδηση.

Αλλά με τους πολέμους, τους διωγμούς και τις εθνοκαθάρσεις, ειδικά μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο ο όρος εθνικισμός δυσφημίστηκε και απέκτησε μια αρνητική έννοια. Ειδικά στον δυτικό κόσμο ο όρος «nationalism» (εθνικισμός) εκλαμβάνεται ως αρνητικός, αλλά όχι ο όρος «national» (εθνικό). Έτσι, σήμερα άνετα μιλάμε για εθνικά κράτη, για εθνικά συμφέροντα, για εθνικές αθλητικές ομάδες, αλλά πολλοί δεν θέλουν να τα συσχετίσουν αυτά με το εθνικό υπόδειγμα (paradigm), με την εθνική ιδεολογία και τον εθνικισμό.

Βέβαια τα εθνικά και εθνικιστικά κινήματα δεν ήταν και δεν είναι πάντα αρνητικά, αλλά ούτε και πάντα αθώα. Οι ιδέες της ελευθερίας, της ανεξαρτησίας, της ισότητας, της κοινωνικής αλληλεγγύης (fraternité έλεγαν οι Γάλλοι) υπήρξαν σύγχρονες και αναπτύχθηκαν ταυτόχρονα με την ιδεολογία του εθνικισμού. Αλλά και ο εγωιστικός εθνοκεντρισμός που αποκλείει κάθε ξένο, τον Άλλο, ήταν προϊόν του εθνικισμού. Όπως και οι εθνοκαθάρσεις, οι γενοκτονίες, οι ρατσισμοί και οι φανατισμοί. Ο εθνικισμός σχετίζεται με όλα αυτά. Για αυτό χρειάζεται μια πιο προσεκτική προσέγγιση πριν κρίνουμε καταστάσεις ως θετικές ή ως αρνητικές.

Ο όρος «εθνικισμός» στην καθημερινότητά μας έχει δύο διαφορετικές έννοιες που συχνά συγχέονται αλλά που είναι και αλληλένδετες.

A) Η πρώτη αναφέρεται σε μια κοινωνική συναίνεση για μια εθνική ταυτότητα. Είναι αυτή που εξασφαλίζει σε μια ομάδα ανθρώπων να πιστεύουν ότι αποτελούν ένα έθνος. Αν κάποιοι συναινέσουν ότι είναι μέλη ενός έθνους –είναι Έλληνες, Γάλλοι, κ.ο.κ.– αυτό θα μπορούσε να αποδοθεί με τον όρο «συναινετικός εθνικισμός». Ο εθνικισμός με αυτήν του την έννοια είναι ένα σχετικά νέο ιστορικό φαινόμενο, ένα νέο υπόδειγμα.

B) Η άλλη έννοια της λέξης «εθνικισμός», που θα μπορούσε να ονομαστεί «συγκυριακός εθνικισμός», αναφέρεται σε ένα είδος πολιτικού προγράμματος ορισμένων μελών του έθνους.¹ Όταν αυτό το πρόγραμμα είναι επιθετικό ή ξενοφοβικό, συνήθως χαρακτηρίζεται «εθνικιστικό» (και κάποτε ρατσιστικό). Αλλά τα έθνη μπορούν να ακολουθούν, ανάλογα με τη συγκυρία, και ειρηνικά προγράμματα. Τα πολιτικά προγράμματα αλλάζουν συχνά και σχετικά εύκολα. Όμως ο συναινετικός εθνικισμός, όπως και η εθνική ταυτότητα, είναι ανελαστικά.

Στον βαθμό που δεν συνειδητοποιούμε τις δύο διαφορετικές όψεις του εθνικισμού και ιδίως στον βαθμό που θεωρούμε ότι μόνο ο δεύτερος, δηλαδή ο επιθετικός, ο ρατσιστικός και ο ξενοφοβικός είναι το πρόβλημα, δεν καταπολεμούμε το ίδιο το υπόδειγμα αλλά μόνο μία έκφρασή του. Βέβαια, δεν υπάρχει καλός και κακός εθνικισμός, αλλά ένα ιστορικό υπόδειγμα με ορισμένα χαρακτηριστικά που για ορισμένους είναι καλά και για άλλους δεν είναι.

Ο εθνικισμός (με την κακή έννοια!) ή ο ρατσισμός είναι απλώς οι συγκυριακές εκφάνσεις μιας κοσμοθεωρίας, ενός υποδείγματος – του εθνικισμού. Αλλά ο δήθεν αθώος συναινετικός εθνικισμός φέρει όλα τα συστατικά που χρειάζονται για να αναβιώσει «ο κακός εθνικισμός» όταν οι συνθήκες ωριμάσουν. Οι εθνικοί μύθοι στους οποίους κυριαρχεί το «εμείς-οι άλλοι», οι ανάλογες ιστορικές αναφορές μέσα σε μια εθνική ιστοριογραφία, η σχετική «εθνική» παιδεία, η εθνική αυταρέσκεια («είμαστε οι καλύτεροι» ή έστω «έχουμε πολλά καλά»), η ξενοφοβία («μας αδίκησαν, κινδυνεύουμε»), το φετίχ του εθνικού συμφέροντος («πρώτα εμείς») είναι όλα συστατικά του συναινετικού εθνικισμού και μέρος της εθνικής ταυτότητας.

Πολλές φορές μας διαφεύγουν τα σημάδια για το πού μπορεί να φτάσει ο εθνικισμός στην καθημερινότητά μας. Όπως συνέβαινε πάντα στο παρελθόν, οι άνθρωποι δεν μπορούν να συνειδητοποιήσουν τις δυναμικές της εποχής τους και ότι οι ίδιοι είναι προϊόντα του περιβάλλοντός τους. Θεωρούν τις θέσεις τους «φυσιολογικές» και απόρροια αυταπόδεικτης λογικής ή αντικειμενικής ανάλυσης. Ενώ αυτό που συμβαίνει είναι ότι ακολουθούν τις κυρίαρχες θέσεις της εποχής τους και τις προκαταλήψεις τους τις οποίες, βεβαίως, και δεν συνειδητοποιούν.²

Ο Michael Billig, στο *Banal Nationalism* (1995), εξηγεί: «Στην περίπτωση των εθνών-κρατών, ο μπανάλ εθνικισμός μόνο αθώος δεν είναι: αναπαράγει θεσμούς οι οποίοι κατέχουν βαρύ πολεμικό εξοπλισμό». Αυτός ο αβλαβής εθνικισμός εντοπίζεται σε φαινομενικά αθώες λειτουργίες. Μια πινακίδα που καλωσορίζει τους τουρίστες «στην πιο φιλόξενη χώρα του κόσμου», μια εθνική σημαία που ανεμίζει όταν οι μαθητές λένε την προσευχή τους κάθε πρωί στο σχολείο, οι δημοτικοί χοροί που χορεύονται με εθνικές ενδυμασίες στις εθνικές γιορτές, ο εθνικός ύμνος πριν από έναν ποδοσφαιρικό αγώνα μπορούν να καλλιεργούν και να αναπαράγουν εθνικά μηνύματα. Αυτός ο αθώος (συναινετικός) εθνικισμός μπορεί να ενεργοποιήσει σε περιβάλλον κρίσης και τον «κακό (συγκυριακό) εθνικισμό».

Το να καταπολεμάται ο συγκυριακός εθνικισμός (π.χ., η Χρυσή Αυγή) και να αποσιωπώνται η εθνικιστική ιστοριογραφία, η εθνοκεντρική παιδεία, η πατριωτική λογοτεχνία, ο «εθνικός» πολιτικός ή εκκλησιαστικός λόγος κ.α., είναι μια υποκριτική συμφιλίωση με τον εθνικισμό ή στην καλύτερη περίπτωση μια εθνική τύφλωση. Έτσι συντηρείται καθημερινά ο εθνικισμός.

Τα κείμενα αυτού του βιβλίου σχετίζονται με αυτήν ακριβώς την πλευρά του εθνικισμού. Έλληνες και Τούρκοι αναλυτές αναφέρονται στον «δικό τους» εθνικισμό και βασικά σε αυτόν που τους διαφεύγει. Κάποιοι γράφουν και για τις δύο πλευρές, συγκριτικά. Αλλά κανένα κείμενο δεν αναφέρεται μόνο στον εθνικισμό του Άλλου. Μια τέτοια προσέγγιση είναι το χόμπι των εθνικιστών. Το να δίνεις παραδείγματα εθνικισμού με αναφορές στους άλλους είναι ο τρόπος εξιλέωσης του «δικού μας» εθνικισμού. Έτσι εξωραΐζονται, με έμμεσο και συγκριτικό τρόπο, το δικό μας εθνικιστικό παρελθόν και παρόν. Όσοι αναζητούν την υπέρβαση, τη δική τους υπέρβαση, ασχολούνται με τον «δικό τους» εθνικισμό.³

Η Τούγτσε Σακλίτζα Ρηγάτος —«Η δύναμη της γελοιογραφίας: Τα Σεπτεμβριανά στον ελληνικό και τουρκικό Τύπο»— μας παρουσιάζει κάποιες τουρκικές και ελληνικές γελοιογραφίες που κάποτε κυκλοφόρησαν στις εφημερίδες και προκάλεσαν χαμόγελα, συχνά πικρά. Η τέχνη της γελοιογραφίας από τη μια είναι ο καθρέφτης των προκαταλήψεων και των στερεοτύπων μας και από την άλλη ένα μέσο για την αναπαραγωγή και διάδοσης των. Αλλά οι γελοιογραφίες της κάθε χώρας μάς δείχνουν επίσης ότι η κάθε εθνική ομάδα έχει διαφορετική αντίληψη της πραγματικότητας, ότι η πολιτική αλήθεια είναι εθνικά προσδιορισμένη. Με άλλα λόγια, ο καθείς πιστεύει ότι έχει δίκιο (και ο Άλλος άδικος), χωρίς να υποπεύεται ότι και η άλλη πλευρά κάνει ακριβώς το ίδιο.

Ο Ηρακλής Μήλλας —«Παιδικά βιβλία: Από νωρίς η πλύση εγκεφάλου!»— αφηγείται πώς ο ίδιος, τα παιδιά του και σήμερα τα εγγόνια του, δηλαδή τρεις γενεές, διάβασαν και διαβάζουν τις ίδιες, δήθεν αθώες ιστορικές αφηγήσεις που

τελικά καλλιεργούν μια αρνητική εικόνα για τον Άλλο –το πόσο κακός είναι– και μια θετική για «μας». Αυτά τα κείμενα συχνά μπορεί να είναι δημιουργήματα «προοδευτικών» συγγραφέων – ο εθνικισμός διαπερνά οριζοντίως όλη την κοινωνία. Βλέπουμε επίσης ότι η καλή θέληση δεν αρκεί: αν δεν υπάρχει αυτογνωσία και γνώση για το πώς λειτουργεί ο εθνικιστικός λόγος, ο συγγραφέας αναπαράγει το εθνικιστικό αφήγημα.

Η Σεριφέ Τσαμ –«Οι Ρωμιοί και οι Έλληνες στις τηλεοπτικές σειρές της Τουρκίας»– παρουσιάζει μέσα από μια εμπειριστατωμένη μελέτη την αδυναμία της υπέρβασης των εθνικών στερεοτύπων και των εθνικών εικόνων παρά τις προσπάθειες για ένα διαφορετικό αποτέλεσμα: «Υπάρχουν περιπτώσεις όπου η εθνικιστική ιδεολογία παρακάμπτεται, ο διχαστικός λόγος κατακρίνεται, αλλά ταυτόχρονα εξασφαλίζεται και η διαίωνηση των εικόνων. Ακριβώς για αυτό, οι εικόνες και οι συσχετίσεις που παράγονται σε συνάρτηση με την εθνικιστική ιδεολογία χαράσσονται στον νου των τηλεθεατών και αποκτούν διαχρονικότητα ακριβώς επειδή είναι και αντιφατικές.»

Ο Ηλίας Ρουμπάνης –«Τα χαρτονομίσματα - Το ερώτημα ‘τι θα είχε γίνει εάν’ και η ιστορικότητά του»– μας αφυπνίζει στο θέμα των καθημερινών μας παραστάσεων. Τα χαρτονομίσματα φέρουν εικόνες που λειτουργούν ως σύμβολα, τα οποία αφενός είναι το αποτέλεσμα των πολιτικών εξελίξεων και αφετέρου το μέσο για να καλλιεργηθούν ορισμένα εθνικά πιστεύω. Ο αναγνώστης μπορεί να αναλογιστεί τον ρόλο που παίζουν οι φωτογραφίες, τα αγάλματα, οι αφίσες, οι σημαίες, οι χάρτες, τα μνημεία και τα παρόμοια οπτικά μέσα στη διαμόρφωση των πεποιθήσεων.

Ο Κερέμ Οκτέμ –«Το έθνος, ο χρόνος και ο χώρος: Πολιτικές τοπωνυμιών στην Ελλάδα και την Τουρκία»– στη μελέτη του μας δείχνει, μεταξύ άλλων, πώς το παρελθόν και η κοινωνική και πολιτιστική κληρονομιά μπορεί να παραχαραχθούν και πλέον να βιώνονται ως «εθνικά» και ως αποκλειστικά «δικά μας». Το παρελθόν μπορεί να είναι μια σύγχρονη κατασκευή. Ο Οκτέμ εισάγει τον όρο «γεωγραφία της λήθης». Μας δείχνει επίσης πόσο μοιάζουν οι χώρες όταν πορεύονται στον δρόμο του εθνικισμού. Κάνει λόγο και για τις αντιδράσεις στις αλλαγές τοπωνυμιών, με παραδείγματα από τις κουρδικές περιοχές. Αλλά αυτά συνέβησαν πριν η «Νέα Τουρκία» πάρει τη στροφή προς μια πιο «εθνική» πορεία.

Ο Ηλίας Κανέλλης –«Ποιος είναι ο χημικός τύπος του ελληνικού DNA; - Ελλάδα, πρωταθλητισμός και εθνοχουλιγκανισμός»– μας παρουσιάζει πώς μια ωραία νεανική γιορτή, ο αθλητισμός, μπορεί να λειτουργήσει ως μια υστερία εθνικιστικής συνωμοσιολογίας. Υπάρχουν μελέτες που συσχετίζουν την εθνικιστική φοβία με την παράνοια. Σε αυτήν την περίπτωση που μας παρουσιάζει ο Η. Κανέλλης, βλέπουμε πώς μπορούμε να θεωρούμε ότι οι «ξένοι» εποφθαλιμούν όλα τα καλά μας, ενώ «εμείς» είμαστε άμεμπτοι.

Οι Τανίλ Μπόρα και Εμρέ Γκιοκάλπ –«Μπανάλ εθνικισμός στο ποδόσφαιρο – ‘Και έτσι σιγά σιγά χάνεται ο τουρκισμός μας...’»– αναφέρουν ένα σλόγκαν που ένα διάστημα ακούστηκε στην Τουρκία: «Τούρκος δεν γίνεσαι, γεννιέσαι!» Οι δύο συγγραφείς υποστηρίζουν, με αναφορές και στον Michael Billig, ότι ορισμένα φαινόμενα του εθνικισμού είναι παγκόσμια. Και στην Τουρκία ο ξένος, ο Δυτικός, αντιμετωπίζεται με καχυποψία. Αυτά, μάλιστα, βιώνονται μέσα από το «αθώο» ποδόσφαιρο. Δήθεν μεμονωμένα και ασήμαντα γεγονότα φανερώνουν, σε όσους θέλουν να δουν, πώς λειτουργεί ο εθνικισμός.

Ο Ντογάν Τιλίτς –«Η Ελλάδα στα ΜΜΕ της Τουρκίας: Οι επίσημες πολιτικές, ο ‘Άλλος’ και ‘εμείς’»– φέρνει στο φως δύο χαρακτηριστικά των ΜΜΕ: ότι ακολουθούν και προβάλλουν τις πολιτικές των εκάστοτε κυβερνήσεων ή του κράτους, συχνά αυτολογοκρίνοντας τις ειδήσεις, και ότι αυτές οι κυρίαρχες δυνάμεις, η «τέταρτη εξουσία», είναι δέσμιοι του εθνικιστικού λόγου. Από τον Ντ. Τιλίτς παίρνουμε το μήνυμα ότι θα πρέπει να είμαστε επιφυλακτικοί με τις μαυρόασπρες ειδήσεις που σχετίζονται με τα «εθνικά θέματα».

Η Χριστίνα Μπάτρα –«Τα ρεμπέτικα: από το γένος στο έθνος»– μας παρουσιάζει ανάγλυφα το πέρασμα στην «εθνική αφύπνιση», την εθνογένεση, με αναφορές στο «αθώο» ρεμπέτικο τραγούδι. Στην εποχή του εθνικισμού όλη η κοινωνία, σε όλους τους τομείς της, ακολουθεί την εθνική αφήγηση ή έστω επηρεάζεται από αυτήν. Εγώ θα έλεγα ότι αυτό δεν πρέπει να μας εμποδίσει να απολαμβάνουμε τα ρεμπέτικα! Αλλά ταυτόχρονα να σπλιζόμαστε και με αυτογνωσία.

Ο Μανώλης Βασιλάκης –«Ο εθνικός λόγος μιας ‘Εκκλησίας’»– μας δείχνει ότι ο εθνικισμός μπορεί να υπάρξει ακόμα και σε έναν χώρο που θεωρείται ότι εκφράζει την αγάπη, την ειρήνη και την οικουμενικότητα της ανθρώπινης ύπαρξης. Αντί αυτού βλέπουμε ότι η αθωότητα έχει χαθεί και εκεί, από τη στιγμή που η Εκκλησία «εθνικοποιείται».

Η Αρζού Όζτουρκμεν –«‘Χορεύοντας Φολκλόρ’: Τοπικισμός, Εθνικισμός και οι ‘Άλλοι’ μας»– στη μελέτη της για τους δημοτικούς χορούς της Τουρκίας μάς δείχνει πώς ένα εθνικό κράτος χειρίζεται τον χορό για καθαρά εθνικούς σκοπούς. Τελικά οι χοροί που θεωρούνται πολιτιστική κληρονομιά μπορεί να είναι και αυτοί κατασκευές, έστω εν μέρει, ενός έθνους-κράτους. Ελπίζω αυτό το κείμενο να μην εμποδίσει τους αναγνώστες του να απολαμβάνουν τους «χορούς μας», αλλά να βοηθήσει να τους καταλαβαίνουν καλύτερα.

Μερικές τελικές διευκρινίσεις. Όλα τα θέματα και οι τάσεις που παρατηρούνται δεν είναι χαρακτηριστικά μόνο των Ελλήνων ή των Τούρκων· αφορούν το εθνικιστικό υπόδειγμα γενικά και απαντώνται σε όλα τα έθνη, αλλά βεβαίως σύμφωνα με τις ιδιαιτερότητες του καθενός. Επίσης ένα άλλο σημαντικό στοιχείο σχετικά με τον εθνικιστικό «λόγο» και την κριτική του είναι οι περιπτώ-

σεις αποσιώπησης, οι οποίες λόγω της φύσης τους –επειδή δεν εκφέρονται– δεν φαίνονται και δεν υποδεικνύονται. Η αποσιώπηση είναι η έλλειψη «μιας καλής κουβέντας για τον Άλλο». Είναι αυτό που διαισθάνεται το μέλος ενός έθνους όταν ακούει ή διαβάζει τον λόγο του Άλλου: δεν βρίσκει τίποτα θετικό για τον εαυτό του. Μπορούν να διαβαστούν και έτσι τα εθνικιστικά κείμενα: με βάση το τι δεν περιέχουν.

Αυτά τα κείμενα αρχικά εκδόθηκαν στην τουρκική γλώσσα το 2010, με τον τίτλο *Sözde Masum Milliyetçilik* (Ο δήθεν αθώος εθνικισμός). Στα χρόνια που πέρασαν στην Τουρκία συντελέστηκε μια μεγαλύτερη αλλαγή, με πολιτική στροφή προς ένα αυταρχικό καθεστώς. Ο αναγνώστης θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη αυτήν την αλλαγή όταν θα διαβάζει τα κείμενα και ειδικά όσα αφορούν τους Κούρδους.

Οι μεταφράσεις από τα τουρκικά είναι δικές μου. Ευχαριστώ την κ. Νερίνα Κιοσέογλου για την ενδελεχή επιμέλεια. Βέβαια και όλους τους συγγραφείς που ανταποκρίθηκαν στην πρόσκλησή μου. Η «Αλεξάνδρεια» πάντα με φιλοξενεί, την ευχαριστώ επίσης.

Ηρακλής Μήλλας